

COVID-19 SALGINI SÜRECİNDE EL SANATLARI GELENEĞİ DENEYİMLERİ*

The Experiences of Traditional Craftsmanship In the Process of Covid-19 Pandemic

Bilge TÜZEL**

*“Eğer biz şimdi sanatların ve kültürün karşılaştığı zorlukları ifade etmezsek,
gelecek nesiller muzdarip olacaklar”*

JEAN-MICHEL JARRE, UNESCO İyi Niyet Büyükelçisi

ÖZ

Covid-19 salgını birkaç ay içinde toplulukların yaşam biçimlerini değiştirdi. Salgın bu yeni yaşam biçimlerinde topluluklara birçok konuda yeni bilgi, birikim ve aktarım yolları öğretti. Kültürel alanda gerçekleştirilen toplantılar, festivaller, atölyeler vb. faaliyetler iptal edildi/ertelendi. Küresel salgın getirdiği yeni yaşam biçiminde dünyada kültürel alanda yeni üretimlere ve etkinliklere ihtiyaç duyuldu. Salgının küresel nitelikte olması sebebiyle uluslararası iş birliği ve dayanışma önem kazandı. Önce ulusal, ardından uluslararası alanda sürecin değerlendirilmesi gerekliliği ortaya çıktı. Bu sebeple salgın sürecindeki faaliyetlerin paydaşları ve katılımcıların kapsayıcılığı da genişledi. Dünyada kültürün her alanıyla ilgili çeşitli politikalar geliştirildi ve faaliyetler yeni bağlam ve mekânlarda sürdürüldü. Bu süreçte el sanatları geleneğinin korunma, aktarım süreçleri ve biçimleri de değişti. Diz dize öğrenmeyle gerçekleştirilen usta-çırak ilişkisi dijital platforma taşınarak usta ile çırak arasına “cam”lar girdi. Ustaların çıraklara ulaşma kapasitesi arttı. Aynı anda dünyanın pek çok farklı yerinden insanlar bir araya geldi. Bu süreçte ustalar, sosyal izolasyon sebebiyle el sanatları ürünlerini satamadılar. Gelir elde edebilmek amacıyla e-ticaret yöntemini kullandılar. Sanatçıları sosyal ve ekonomik yönden destekleyici adımlar atıldı. Paydaşlarla yürütülmek üzere kredi ve fon desteği, üretime ve kültür-sanat faaliyetlerinin gerçekleştirilmesine yönelik destek mekanizmaları kuruldu. Geleneğin aktarıcıları ve taşıyıcıları topluluğa ulaşma ve geleneğin aktarımını sürdürebilmek için çevrim içi platformları kullandılar. Bu makalede, Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi’nin (bundan sonra Sözleşme olarak anılacaktır) beş alanından biri olan el sanatları geleneğinin salgının olumlu veya olumsuz etkileriyle etkileşimi ele alınacaktır. Örnek olarak UNESCO başta olmak üzere çeşitli kurumlar, kuruluşlar ve sanatçıların gerçekleştirdiği etkinlikler seçilmiş ve değerlendirilmiştir. Geleneğin korunması süreçlerinde el sanatları üretiminin karşılaştığı tehditlerin salgın sürecindeki durumu saptanacaktır. Makalede, geçimini el sanatları üretiminden sağlayan kişilerin karşılaştığı ekonomik sorunlara ve aktarımın mekânının değişmesiyle geleneğin nasıl aktarılacağına ilişkin bilinmezliklere getirilen çözüm önerilerine değinilmektedir. UNESCO belgeleri, internet siteleri, örnek projeler, sosyal medya ve çevrim içi toplantılar veri olarak kullanılmıştır. El sanatları ürünleri, salgın sürecinin etkisini yansıtırken geleneğin aktarım süreçleri de insanları bir arada tutma işleviyle var olmuştur. Makalede, salgın sürecinde el sanatları geleneğinin aktarım süreçlerinin insanları bir araya getirdiği, rahatlattığı, ilham ve umut verdiği saptanmıştır. El sanatları geleneği toplumsal iyileşmenin bir aracı olmuştur. El sanatları geleneğiyle ilgili projeler ve etkinlikler salgın sürecinde geleneğin nasıl yaşatıldığına ilişkin veriler sunarken salgın sonrasında geleneğin korunması ve aktarılması durumuna ilişkin öngörüler ortaya koymaktadır. Makalede, ülkelerin ve paydaş kurum ve kuruluşların projelere katılım istatistikleri değerlendirilmiştir. Sözleşme’nin ruhuyla ve ilkeleriyle uyumlu olarak gerçekleştirilen projelere her ülkenin aynı önemi vermediği sonucuna varılmıştır. El sanatları bilgi ve becerilerinin yeni şartlara ve bağlamlara uyum sağlayabildiği ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler

UNESCO, covid-19 salgını, el sanatları geleneği, koruma, aktarım.

ABSTRACT

The Covid-19 pandemic changed the way of life of communities in a few months. The pandemic taught communities new ways of knowledge, accumulation and transmission in many new formats. Activities such as

* Geliş tarihi: 21 Temmuz 2020 - Kabul tarihi: 10 Eylül 2020
Tüzel, Bilge. “Covid-19 Salgını Sürecinde El Sanatları Geleneği Deneyimleri” *Milli Folklor* 127 (Güz 2020): 87-100

** Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Mezunlu, Ankara/Türkiye, bilge.tuzel@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4288-1315.

meetings, festivals, workshops etc. held in the cultural field were canceled/postponed. In these new lifestyles, new productions and activities have been needed in the cultural field in the world. Cooperation and solidarity gained importance due to the global nature of the pandemic. The necessity of evaluating the process emerged first in the national and then international field. For this reason, the coverage of stakeholders and participants in the pandemic process has also expanded. Various policies have been developed in all areas of the world and activities have been carried out in new contexts and spaces. In this process, the preservation, transmission processes and forms of the tradition craftsmanship have also changed. The master-apprentice relationship, realized by knee-string learning, was moved to the screens, and "screen" entered between the master and the apprentice. In order to maintain their income, masters used e-trade method. Some social and economic steps that support craftsmen have been taken. Credit and fund support that is going through with shareholders and supporting mechanisms that are for production and culture-art activities have been established. Tradition bearers and transmitters used online platforms to reach society and to continue to transmit the tradition. It has been possible to reach people from all over the world at the same time. The negative effects of the pandemic were tackled through various activities and online platforms, such as the masters' inability to sell tradition craftsmanship products, canceling / postponing their activities and training, and not being able to have income and not knowing what to do in leisure time. This article will examine how the tradition craftsmanship, one of the five areas of the Convention for Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, tackles the negative effects of the pandemic. Activities carried out by various institutions, organizations and artists, especially UNESCO, will be examined and the effects of the pandemic on tradition craftsmanship will be evaluated. UNESCO reports, websites, social media and online meetings have been used as data. While tradition craftsmanship products reflect the pandemic process, the transmission processes of the tradition also existed with the function of keeping people together. In the article, it is concluded that the traditional craftsmanship relieves people with the practices, brings people together in the pandemic process and gives them inspiration and hope. The traditional craftsmanship has functioned as a means of social recovery. While the projects and activities related to the traditional craftsmanship provide data on how the tradition is kept alive during the pandemic process, it provides forecasts about the safeguarding and transmission of the tradition after the pandemic. In the article, statistics of countries and stakeholder institutions and organizations' participation in projects are evaluated. It has been concluded that not every country has the same attention to the projects carried out in accordance with the spirit and principles of the Convention. During the pandemic process, it has been revealed that craftsmanship knowledge and skills have been updated according to new conditions and contexts.

Key Words

UNESCO, covid-19 pandemic, traditional craftsmanship, safeguarding, transmission.

Giriş

Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nin kültürel mirasın korunması, aktarılması ve yaşayabilirliğinin sağlanması hedefi, Covid-19 salgını sürecinde güncellenerek çevrim içi mekânlarda yeni bağlamlarda sürdürülmektedir. Sözleşme'ye göre beş alanda tanımlanan somut olmayan kültürel mirasın istisnasız tüm alanları salgın döneminden etkilenmiştir. El sanatları geleneği de Sözleşme'nin salgın sürecinden en çok etkilenen beş alanından biridir. Çünkü Sözleşme'de benimsenen "yaşatarak" koruma amacı, el sanatları geleneği alanında usta-çırak ilişkisi ve deneyerek/deneyimleyerek öğrenme anlayışı itibariyle salgın sürecinde sürdürülmesi görece daha zor alanlardan birine işaret eder. Ancak Andrea Kitta'nın ifadesiyle; "*Ne kadar çok uğraşsak da folkloru durdurmanın bir yolu yoktur.*" (2019: 19) ve el sanatları alanları hem kendini bu süreçte var etmeye devam etmiş hem de sanatçıların yaratıcılığı ve bireylerin krizle baş etme yollarından biri olarak salgın sürecinde yaşam alanı olmuştur.

Bu yazının amacı, COVID-19 salgını sürecinde el sanatları geleneğinin değişimini ve gelişimini incelemek, koruma ve aktarım süreçlerinde karşılaştığı riskleri ve salgınla başa çıkmadaki rolünü değerlendirmektir. Bu amaç doğrultusunda salgın sürecinde ülkelerin el sanatları alanındaki deneyimleri incelenecek ulusal ve uluslararası alanda el sanatlarının korunması, aktarılması, topluluklara ulaşılabilirliği ve sanatçıların karşılaştığı

sorunlara karşı alınan tedbirler, projeler, çözüm önerileri ve toplulukların dikkati değerlendirilecektir. El sanatları alanındaki deneyimleri incelemek için UNESCO belgeleri, sosyal medya ve haber sitelerinden yararlanılmıştır.

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından COVID-19 küresel bir salgın olarak ilan edildikten sonra el sanatlarına ilişkin çeşitli etkinlikler ertelenmiş ve atölyeler kapatılmak zorunda kalmıştır. Salgın, el sanatları ürünlerinin üretiminde aksamalara sebep olmuştur. Bu aksamanın getirdiği ekonomik sorunların yanı sıra el sanatlarıyla birlikte aktarılan sözlü kültür ve deneyim paylaşımı da azalmıştır. Bu açıdan somut olmayan kültürel mirasın aktarılması ve korunması zorlaşmıştır. Çözüm olarak el sanatlarına ilişkin bilgi ve birikimin dijital platformlar aracılığıyla insanlara aktarılmasına başlanmıştır. Bu alanda çalışan kurum, kuruluş, STK'lar, müzeler ve sanatçılar etkinliklerini çevrim içi uygulamalar ya da sosyal medya aracılığıyla gerçekleştirmeye başlamıştır.

1. UNESCO'nun El Sanatları Geleneği Alanındaki Çalışmaları

UNESCO, "COVID-19 krizi sırasında sosyal izolasyonun üstesinden gelmek için kültür temeldir"¹ anlayışıyla kriz süreciyle baş etmek ve krizin kültür sektöründeki olumsuz etkisini azaltmak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Öncelikle salgınla mücadele kapsamında kültür sektöründe gerçekleştirilen çalışmalara ilişkin UNESCO'nun kültürden sorumlu Genel Direktör Yardımcısı Ernesto Ottone başkanlığında 28 Nisan 2020 tarihinde gerçekleştirilen sanal toplantıdan bahsetmek yerinde olacaktır. Toplantıda el sanatlarına ilişkin sanatçıların ve yaratıcı sektörlerin desteklenmesi, sergiler düzenlenmesi ve ResiliArt girişiminin hayata geçirilmesi gündeme gelmiştir. ResiliArt girişimiyle sanatçıların geçim kaynakları hakkında farkındalık yaratmak, sanatçılara dünya çapında görünürlük kazandırmak ve mevcut boşlukları ve ihtiyaçları ele almak için seslerinin duyulmasını sağlamak ve sanatçıları güçlendirmeyi amaçlayan politika ve finansal mekanizmaları geliştirmek hedeflenmektedir. Bu doğrultuda farklı temalarda 123 sanal tartışma gerçekleştirilmiştir.²

UNESCO'nun ikinci eylem planı, toplulukların salgının olumsuz etkileriyle başa çıkması ve yaşayan miraslarını nasıl sürdürdüklerini görmesi, farklı yaşayan miras deneyimlerinin belgelenmesi ve paylaşılması için "Yaşayan Miras ve Covid-19 Platformu"nu kurmak olmuştur. Platformda, ülkelerin Covid-19 salgını sürecindeki somut olmayan kültürel miras uygulamaları örnekleri yer almaktadır.³

"Yaşayan Miras ve Covid-19 Platformu"nda miraslara ilişkin paylaşımlarda bulunan paydaşların üniversiteler, STK'lar, özel sektör kuruluşları, Millî Komisyonlar, müze, medya, yerli halk, bakanlıklar, belediyeler, gençler ve miras taşıyıcıları olduğu görülmektedir. Platform, Sözleşme'nin 15. maddesinde "Topluluk, Grup ve Bireylerin Katılımı" başlığı altında "Her Taraf Devlet, somut olmayan kültürel mirasın korunması etkinlikleri çerçevesine, toplulukların, grupların ve gerekli durumlarda bu mirası yaratan, sürdüren ve nakleden bireylerin, mümkün olan en geniş biçimde katılımlarını sağlamaya ve bunların yönetime etkin olarak iştiraklerini gerçekleştirmeye gayret eder" (2005: 167) ifadesi bağlamında değerlendirildiğinde iş birliğiyle gerçekleştirilen kapsayıcı bir uygulama örneğidir.

Platformda, Çin'in Shandong Eyaleti'nde salgının etkisiyle el sanatları alanında değişim ve yenilik uygulama fırsatı bulunduğu ifade edilmektedir. Çin'in fakir ve az gelişmiş bir eyaleti olan Guizhou salgın öncesinde eko-kalkınma ile büyük ölçüde iyileşmiştir. Salgın sürecinde de Guizhou Eyaleti'ndeki Shui ulak otu nakışı ile ilgili canlı yayınlar yapılmıştır. Unsur taşıyıcısı ve aktarıcısı Song Shuixian, nakışın canlı yayın platformuyla

daha fazla insana ulaştığını ifade etmektedir.⁴ Bu örnekte görüldüğü üzere salgın öncesinde unsura ilişkin farkındalığın arttırılması ve yeniden canlandırılmasına ilişkin çalışmalar sınırlı sayıda kişinin katılımıyla gerçekleşirken salgının bir kazanımı ve platformun bir yararı olarak çevrim içi uygulama aracılığıyla ülkeler arasındaki mesafe yok olmuştur. Platform şunu göstermektedir: “Folklorun yayılması için fiziksel temas hatta yakınlık gerekmez. Gereken tek şey hem fiziksel hem de sanal dünyada var olabilen ağlardır” (Kitta, 2019: 18).⁵

2. Koronavirüs Temsilleri

Platformda, el sanatları ürünlerinin üretimi etrafında gelişen pratiklerle salgından korunmaya çalışıldığı görülmektedir. Çin’de geleneksel tütsü yapımı işçiliği uygulayıcısı Xue Shuxin ve Yang Xiaotong, mevcut salgını önleme yöntemlerinden biri olarak bu tütsülerden bitkisel keseler yapmışlardır. Böylelikle kese yapımıyla geleneksel Çin tıbbını birleştiren yeni bir form oluşturulmuştur. Form, insan vücudu için yararlı olan antibakteriyel bileşenleri içermektedir. Salgında insanlara güven ve mutluluk vermesi için geleneksel desenlerle süslenmiş keselere bu bitkiler/tütsüler doldurulmuştur.⁶ Lao Demokratik Halk Cumhuriyeti’nde ise ruhlar veya virüsler gibi köye girebilecek kötü varlıkları korkutmak için insan ve hayvan benzeri figürler bir işaret ve uyarı olarak köylere giden yollar boyunca yerleştirilmiştir. Fotoğraf-1’deki bu insan figürleri, dışarıdan gelen virüsü taşıyıcısı olabilecek kişileri temsil etmek için kask, güneş gözlüğü ve maske takmaktadırlar. Köy halkı bu sembolle virüsü engellemek istediklerini ifade etmektedirler.⁷

Fotoğraf-1: Virüslerden korunmak için yapılan figür

Fotoğraf-2: Meksika’da yapılan çömlek

Meksika’da salgın sebebiyle ölen bireylerin virüsü bulaştırmaması için küllerinin yakılarak Fotoğraf-2’de görülen çömleklere konulduğu bu sebeple çömleklerin bir hikâyeye ve temsillere dönüştüğü görülmektedir.⁸ Çömlekler, topluluğun salgına yönelik görüşünü ortaya koymaktadır. İnsanların virüse bulaşma korkusunu gözler önüne sermekle birlikte ölen bireylerin küllerinin saklanması bireylerin kutsallaştırıldığını da göstermektedir. Salgınla mücadele ederek ölenler yıllar sonra bir hikâyenin kahramanları olarak yeniden doğacaklardır. Öyle ki Campbell’a göre kahraman, “*modern bir insan*

olarak ölmüştür; fakat ebedî insan -mükemmelleşmiş, belirsiz, evrensel insan- olarak yeniden doğmuştur.” (Campbell, 2013: 31).

Dr. Brittany Warman ve Dr. Sara Cleto, folklorun bu yönünü “Bu konuda alay edecek insanlar var, ama biliyoruz (ve bildiğinizi biliyoruz): Hikâyelerin gücü var. Ve hikâyeler, folkloristin büyü ve bağlantı cephaneliğindeki en inanılmaz araçlardan biridir”⁹ diye ifade etmektedirler.

Hindistan’da sanatçılar virüsten korunmak için insanların uyması gereken kuralları mitolojik figürlerle göstermişlerdir. Örneğin; fotoğraf-3 “Maske tak” fotoğraf-4 ise “Ellerini yıka” mesajlarını vermektedir.¹⁰ Sanatçılar geleneksel el sanatları üretimleriyle salgına karşı farkındalık yaratmayı amaçlamaktadırlar. Bu amaç doğrultusunda el sanatları ürünlerini salgın hikâyeleriyle karakterize etmektedirler.

Fotoğraf-3: Maske takan mitolojik figürler

Fotoğraf-4: Ellerini yıkayan kadın resmi

3. El Sanatları Geleneğinin İyileştirici Gücü

El sanatları geleneği ürünle birlikte ürünün oluşturduğu sözlü kültürü de kapsamaktadır. Bu bağlamda salgın döneminde ürünle birlikte oluşan salgın hikâyeleri ve temsilleri insanlara krizle başa çıkmalarında gerekli motivasyonu sağlamaktadır.

Salgın sürecinde insanların virüse karşı korunma amacıyla ürettikleri maskeler de motivasyonu arttıran diğer bir yaratımdır. Salgın öncesinde insanların günlük hayatta alışık olmadığı maske kullanımını eğlenceli ve sembolik hâle getirmek amacıyla topluluklar geleneksel motiflerle süslü maskeler yapmaktadırlar.

Türkiye’de sanatsal ve tasarımsal maske üretimlerine ilişkin faaliyetlere bakıldığında bu maskelerin kullanımının ve yapımının insanlara psikolojik rahatlama sağladığı düşünülmektedir. Örneğin; Türkiye’de ressam Funda İyçe Tuncel, “İnsanlar beyaz maske yerine kendi ruhlarını yansıtan kendi çizdikleri maskeyle daha mutlu olabiliyorlar.”¹¹ düşüncesiyle maskeleri tuval olarak kullanarak sanatsal çalışmalarını sürdürmektedir.

Fotoğraf-5’te Peru’da ve Fotoğraf-6’da Meksika’da sanat yoluyla salgının olumsuz etkileri azaltılmak için geleneksel motiflerle yapılan maske örnekleri bulunmaktadır. Fotoğraf-7’de yer alan maske diğer maskelerden farklılık göstermektedir. Sanatçı, sepetçilik

sanatıyla birleştirilerek ürettiği maskeyi “Kültürel kimliğimin, aidiyet duygumun ve salgına kültürel uyumumun sanatsal ifadesi¹² olarak tanımlanmaktadır.

Fotoğraf-5: Geleneksel tasarımlarla üretilen maske¹³

Fotoğraf-6: Meksika’da üretilen maske¹⁴

Fotoğraf-7: Sepet tarzı maske örneği¹⁵

Bu örnekler dışında Vietnamlı tasarımcıların maskelerin insanlar için bir moda unsuru olabileceğini düşünerek çiçek, böcek ve hayvan motifleriyle süslenmiş maskeler ürettiği¹⁶; Odisha’nın Rayagada bölgesinde ise el dokuması ve işlemeli pamuk maskeler üretildiği görülmektedir.¹⁷ Söz konusu örnekler, el sanatları geleneğini salgın sürecinde evde zamanı değerlendirmek için alternatif yollar bulma örneklerinden ziyade insanların iyi hissetmeleri için buldukları çözüm yollarını oluşturmaktadır. Topluları üretime iten bu dürtünün ne olduğuna/nasıl tanımlanacağına ilişkin Jeana Jorgensen “Folklor, Pandemi ve Siz” adlı yazısında şunu ifade etmektedir: “Geçmişin araçlarının geleceğimizi hayal etmek için kullandığımız yer folklorudur. Yüz maskelerine giren yaratıcılık nedir? Folklor. Sosyal mesafe ya da evden çalışmayla ilişkili mizah nedir? Folklor. Karantina yöntemleri? Folklor.”¹⁸

4. Salgın Döneminde El Sanatları Geleneğini “Koruma”

Salgın öncesindeki el sanatı uygulamalarının bazılarının üretimine devam edildiği bazılarının ise sekteye uğradığı görülmektedir. Örneğin; Botswana’nın 2012 yılında Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesine kaydettirdiği çanak çömlek yapım becerileri unsuru salgın döneminde uygulayıcıların evde pratik yaptıkları ancak

sosyal izolasyon nedeniyle ürünlerini dağıtamadıkları bunun çıktılarının ise henüz bilinemediği ifade edilmektedir. Ürünlerin dağıtılması hususunda e-ticaret alternatif seçenek olarak pek çok ülke tarafından kullanılmaktadır. Örneğin; Namibya hükümeti zanaatkarların ürünlerini çevrim içi satmalarına yardımcı olurken¹⁹ Çin’de ise sanatçılar bireysel olarak internet üzerinden satışlar gerçekleştirmektedir.

Botswana’nın Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi örneği salgın sürecinde “acil durumlar ve acil koruma önlemlerine” ilişkin değerlendirmeyi gündeme getirmektedir. Sözleşme’nin 13. Maddesi Diğer Koruma Önlemleri alt başlığının c maddesinde özellikle tehlike altındaki somut olmayan kültürel miras unsurları hakkında yöntemsel çalışmaların teşvik edilmesi ifade edilmektedir. Sözleşme’nin 17. Maddesi ise Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesine unsurların kaydına ilişkindir (2005: 166-167). İki örnek göstermektedir ki, SOKÜM Sözleşmesi miras/unsur odaklı bir acil koruma stratejisi belirlerken acil durumlarda mirasın durumuna değinmemektedir. Bu durum Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi’nin salgın gibi kriz durumlarında unsurların korunması ve aktarılmasına ilişkin ne söylemektedir/söylemelidir? sorusuna yanıt veremediğini göstermektedir.

Salgının etkisinin el sanatları alanındaki diğer bir örneği Polonya’daki Kraków Müzesi yetkilileri tarafından verilmektedir. Bu sürecin uygulayıcılarının üretim yapmaları için salgının onlara daha fazla zaman imkân tanıdığı bildirilmektedir.²⁰ Salgının el sanatları alanında miras taşıyıcılarına ve uygulayıcılarına ilişkin olumlu ve olumsuz yönleri farklı örnekler üzerinden yukarıda aktarılmıştır. Bu örnekler unsurların karşılaştığı riskleri de gündeme getirmektedir. UNESCO, somut olmayan kültürel mirasın karşılaştığı risklere ilişkin Taraf Devletleri uymaktadır. El sanatları geleneğiyle ilişkili miraslar; bağlamından koparma, aşırı ticarileşme, olumsuz tutumlar, çevresel bozulma, seri üretim, küreselleşme gibi birçok yönden tehdit altındadır.²¹ Bu riskler, salgın sürecinde yeni soruları beraberinde getirmektedir: Salgın sürecinde kültürel miras, yeni bağlam ve mekânlarda bağlamından kopma tehdidiyle yüzleşti mi? Bu süreçte unsurlara ilişkin aşırı ticarileşme tehdidi arttı mı/azaldı mı?

Yukarıdaki örnekler üzerinden bu sorular değerlendirildiğinde aktarıcı, aktarılan ve unsur üçgeni çerçevesinde bağlamın çevrim içi uygulamalarda sağlandığı görülmektedir. Ancak bu çıkarım, UNESCO’nun platformuna verilen yanıtlar çerçevesinde değerlendirilmiş ülkelerdeki uygulama örnekleri ayrıntılı olarak incelenememiştir. Bu nedenle unsurun bağlamından koparılmaya tehdidine ilişkin ayrı bir çalışma gerekmektedir. Yine örnekler üzerinden değerlendirildiğinde ürün satışı sektöre uğradığında e-ticaret yolunun çözüm olarak kullanıldığı görülmektedir. E-ticaret fiyat karşılaştırılmasının yapılabilmesine olanak sağladığından dolayı fiyat aralıklarındaki dengeyi korumayı da sağlamaktadır. Unsura aşırı değer yüklemek yahut değersizleştirmek unsuru anlamsızlaştırmaya ruhunun ve felsefesinin kaybolmasına neden olabilmektedir. Salgınla mücadele sürecinde el sanatları üretimlerinin ve uygulamalarının gerçekleştirilmesi geleneğin toplumsal ve bireysel psikolojik rolünü birleştirici ve iyileştirici gücünü belirginleştirmektedir. Bu rol, geleneğin “toplumsal iyileşme” değerini göstermektedir.

Salgın başlangıcında el sanatları geleneğinin tanınırlılığını, farkındalığını arttırmaya ve aktarıcılarla topluluğun buluşturulması amacına yönelik çalışmalar gerçekleştirilirken salgının etkisinin artması ve sürecinin uzamasıyla uzaktan eğitim çalışmalarına yoğunlaşıldığı söylenebilir. Türkiye’de el sanatları alanında gerçekleştirilen çalışmalardan iki örnek aşağıda sunulmaktadır.

Fotoğraf-6 ve 7: Afiş²²

Türkiye’den Sözleşme’ye akredite olan Somut Olmayan Kültürel Miras Derneği ve Geleneksel Sanatlar Derneği’nin farklı sosyal medya kanalları aracılığıyla atölye çalışmalarını, seminerlerini ve konferanslarını salgın başlangıcından bu yana devam ettirdiği görülmektedir. Sosyal izolasyonun devam etmesi nedeniyle el sanatları eğitimlerinin çevrim içi uygulamalar aracılığıyla gerçekleştirilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Sözleşme’ye akredite olan Klasik Sanatlar Derneği yirmi üç el sanatının öğrenimi uzaktan eğitim yoluyla gerçekleştirmektedir.²³ Dünya Kaligrafi Müzesi de kaligrafi derslerine uzaktan devam etmektedir.²⁴ Uzaktan eğitimin zorlukları belirgin bir şekilde görünmekle birlikte sunduğu fırsatlar da bu süreçte değerlendirilmektedir. Hattat Yuri Ivanovich, Skype gibi çevrim içi iletişim araçlarını kullanamadığını itiraf ederek salgın sürecinde aktarıcılarının yaşadığı dijital teknolojiyi kullanamama problemini ortaya koyar. Salgın öncesinde de el sanatlarının kuşaktan kuşağa aktarımını engelleyen bu husus salgın sürecinde dijital teknolojinin kullanımının önemini hatırlatmıştır. Ayrıca Ivanovich, sosyal izolasyonu çalışmalarına yoğunlaşması için önemli bir fırsat olarak değerlendirmektedir: Artık hiçbir yerde koşmam gerektiği, bağlı olduğum yoğun bir programım olmadığı ve her şeyi yapabileceğim bir dönem var (Tomilova, 2020: 2).

5. Salgının El Sanatları Geleneğine Ekonomik Etkisi

Salgın sürecinde el sanatlarının korunması ve aktarılması çevrim içi uygulamalar aracılığıyla devam ettiğinden mirasın korunması hususunda risklerin etkisi azaltılmıştır ancak el sanatları uygulayıcılarının salgından ekonomik olarak büyük ölçüde olumsuz etkilendikleri görülmektedir. Olumsuz etkinin azaltılması için salgın sürecinde ve salgın sonrasında ekonomik gücün kazanılması amacıyla çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Örneğin; bazı ülkeler fon destek kampanyaları düzenlenmiştir. Meksika, İrlanda, Polonya, İsviçre, Fransa ve Lüksemburg’da sosyal güvenliği olmayan sanatçılara ödemeler yapılması, Yeni Zelanda’da da sanatçılar ve kültürel dernekler için fon yardımı, Kore Cumhuriyeti’nde ve İspanya’da sanatçılara öncelik sağlayarak kredi verilmesi ve Almanya’da

küçük işletmelere ve serbest çalışan sanatçılara fon yardımıyla bulunulması sağlanmıştır.²⁵

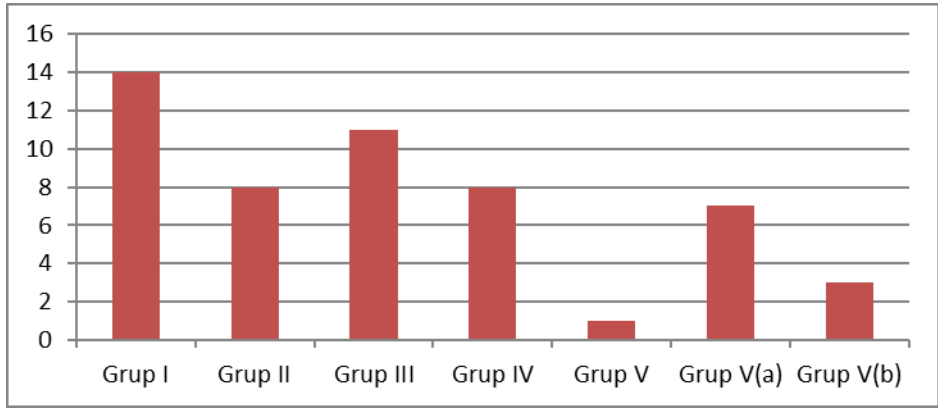
Salgının el sanatları alanındaki ekonomik etkisi büyük oranda geleneğin aktarıcılarında belirmektedir. Ustalar, el sanatlarını üretimlerini fuarlarda, pazarlarda ve atölyelerde satışa sunmamaktadır. Ustalar, kurum ve kuruluşlar üretimlerini e-ticaret yoluyla toplulukla buluşturmaktadır. Ancak her ustanın dijital ulaşma imkânı ve becerisi bulunmayabilir. Bu durum dijital teknoloji kullanımının kültürel mirasın toplulukla buluşturabilmedeki rolünü gözler önüne sermektedir.

Türkiye'deki haber örnekleri incelendiğinde İzmir/Foça, Diyarbakır ve Muğla'da el yapımı maske üretimine başlandığı görülmektedir.²⁶ Bu örneklerde maske üretiminin genellikle ev kadınları tarafından yapıldığı ve üretimin ekonomik kalkınmayı destekleme amacı güttüğü görülmektedir. Haberlerde kadınların üretime katılmaları vurgusu 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin 5. Maddesi "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği" hedefi kapsamında değerlendirilebilir. Türkiye'de kadınların ekonomiye ve sosyal hayata kazandırılması için salgın döneminde geliştirilen projeler önem taşımaktadır.

6. Projelere Topluluk Katılımı

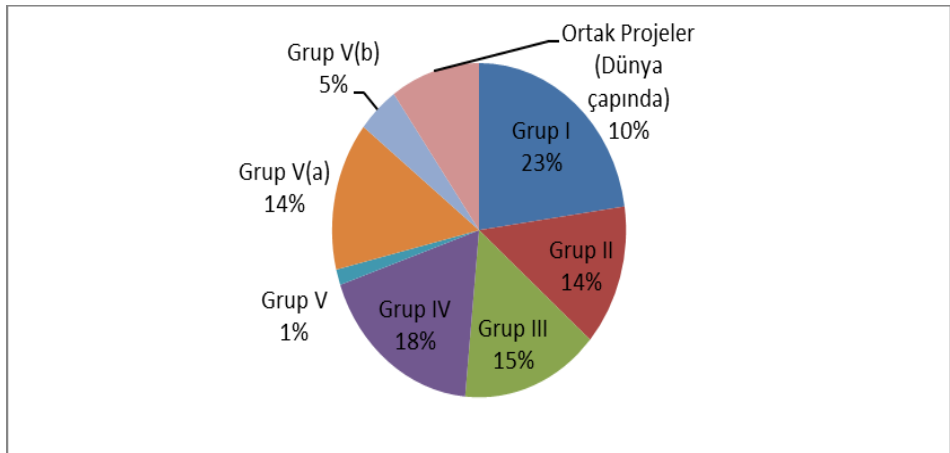
UNESCO'nun Covid-19 salgınına yanıt olarak geliştirdiği diğer bir çalışması en iyi uygulamalardan oluşan projeleri ilham almak isteyenler için bir referans sunmak olmuştur.²⁷ Projeler, yalnızca el sanatları geleneğiyle ilişkili değildir. El sanatları geleneğinin de dâhil olduğu birçok sanat alanını kapsamaktadır. Projenin ilgili olduğu alan "kültürel alanlar" başlığıyla verilmektedir. Bu alanlardan el sanatları geleneği kapsamında değerlendirilecek 137 proje bulunmaktadır. Projelerin temel amacı; kültürel ifadelerin çeşitliliğinin korunmak ve teşvik etmektedir. El sanatları geleneği de kültürel ifadelerin çeşitliliğinin belirginleştiği alanlardan biridir. 137 projenin hangi ülkede yapıldığı, projenin paydaşları ve öncelikli amaçları ilgili sayfada özetlenmektedir. Aşağıda yer alan grafiklerde seçim gruplarının proje sayıları tespit edilerek gruplardaki ülkelerin katılım oranları saptanmıştır. Ayrıca projeleri gerçekleştiren kurum türü grafiğinde, SOKÜM Sözleşmesi'nin amaçlarından biri olan topluluk katılımının ve paydaşlarla iş birliğinin oranı verilerek durum tespiti yapılmıştır.

Projelerin hangi seçim gruplarının dikkatinde olduğu sorusuna cevap niteliğinde olan aşağıdaki grafikte ülkelerin proje nitelikleri ve gruplara dâhil olan ülke sayıları istisnaları değerlendirilmeksizin incelendiğinde dengeli bir dağılım görülmemektedir. Örneğin; 1. Grupta 14 ülkenin projesi bulunuyorken 5. Grupta 1 ülkenin projesi bulunmaktadır. Bu durum, her ülkenin projelerle ilgili aynı dikkatte olmadığını göstermektedir.

Grafik-1: Seçim Gruplarının Projeleri

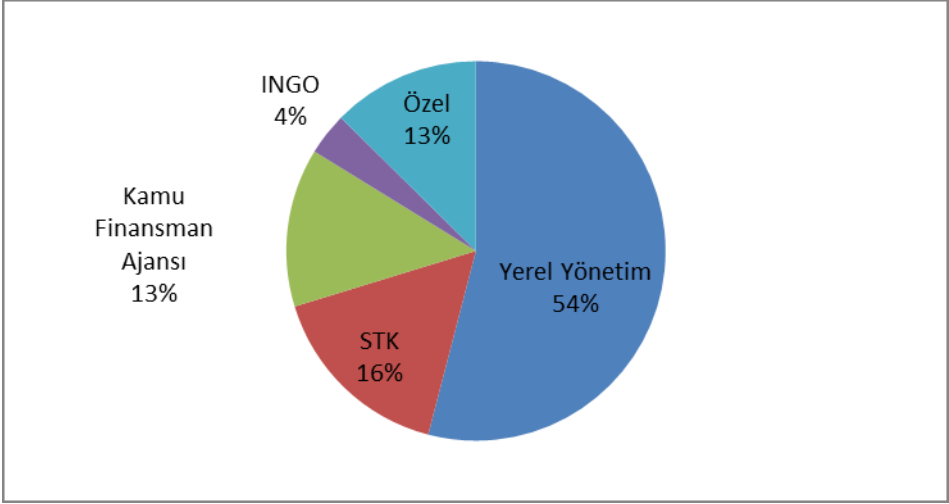
Aynı ülkenin projeleri de istatistiksel olarak değerlendirildiğinde aşağıdaki grafik oluşmaktadır. Proje sayısı en fazla olan grup 1. Gruptur. Üstteki grafikte 1. Gruptaki ülkelerin proje sayıları fazlalığıyla doğru orantılı olarak aşağıdaki grafikte de proje sayısı en fazla olan grubun 1. Grup olduğu görülmektedir. Sayı bakımından yine en az projeye sahip 5. Gruptur.

Grafik-2: Seçim Gruplarının Proje Sayılarının Oranları

Somut olmayan kültürel mirasın korunması ve aktarılmasında hükümet, kolaylaştıran ve destekleyen bir işleve sahipken hükümet dışı kuruluşlar da kültürel mirasın belirlenmesi, korunması ve tanınması süreçlerinde paydaşlardan biridir. Proje ortakları incelendiğinde yerel yönetimin ve sivil toplumun dikkatinin önemli derecede olduğu görülmektedir. Buna ek olarak üç grafikte kurum, kuruluş, ajans, özel sektör ve yerel yönetimler arası projelerin yanı sıra ülkelerin ortak hazırladığı projelerin de varlığı Sözleşme'nin "iş birliği gerçekleştirme" ilkesiyle örtüştüğünü göstermektedir. Projeler, UNESCO'nun kültürden sorumlu Direktör Yardımcısı Ernesto Ottone'nin, 29 Mart 2020 tarihli beyanında dile getirdiği "Sanatçıları desteklemek ve herkesin kültüre erişimini sağlamak için

ortak çabaya ihtiyacımız vardır”²⁸ düşüncesinin de eyleme geçirilen bir örneğini oluşturmaktadır.

Grafik-3: Projeyi Gerçekleştiren Kurum Türü Grafiği²⁹

Sonuç

Bu makale kapsamında elde edilen veriler somut olmayan kültürel mirasın el sanatları geleneği alanında unsurların aktarımının ve korunmasının kriz durumlarında da devam ettiğini göstermektedir. Salgının etkilerinin ve çıktılarının değerlendirilmesi açısından önemli olan bu etkinlikler, salgın sonrasında da el sanatları geleneğinin korunması ve aktarılması süreçlerinde toplulukların eksikliklerini göstermektedir. Salgın sonrasında sanatçıların ekonomik anlamda nasıl bir yol izlemesi gerektiğine ilişkin çalışmalar yapılması gerekliliği ortaya konmuştur. Bu sebeple salgın sonrasında el sanatları geleneğinin korunması hususunda koruma stratejilerinin ve faaliyetlerinin ivme kazanarak yeni boyutlarda ele alınacağı söylenebilir. Uygulayıcıların bu dönemde “boşta kalmaları”nın ve ekonomik yönden etkilenen riskli iş grubundan olmalarının nedenlerinden biri genellikle bireysel faaliyetlerde bulunmalarıdır. Buna ek olarak uygulayıcıların eğitim durumları ve teknolojik imkânlarla yakınlık durumları uygulayıcıların salgın sürecinden etkilenme oranını değiştirmektedir. Uygulayıcıların aynı imkânlarla topluluğa ulaşılabilirliğini ve dijital teknoloji becerilerinin geliştirilmesini sağlama hususlarında uygulayıcılar ve kurumlar arası iş birliğinin önemi belirginleşmektedir. Bu sürecin çıktısı olarak değerlendirilebilecek ikinci bir husus ise e-ticaret, çevrim içi atölyeler ve seminerler gibi internet kullanımına ilişkin yenilikçi fikirlerle sosyal medya kullanımını öğrenmeleri gerekliliğidir. Kuşaktan kuşağa kültürel miras aktarımında el sanatları ustalarının dönemin teknoloji bilgisine vakıf olması gerekliliği bu süreçte hatırlanmıştır. Salgın sürecinde el sanatları geleneği alanında gerçekleştirilen çalışmaların diğer bir göstergesi inançların, toplumsal kabullerin görünürlük kazandığıdır. Söz konusu el sanatları üretimlerinin ve uygulamalarının sürdürülmesi ve e-ticaret gibi pazarlama uygulamalarına olan ilginin artması geleneğin yeni mekân ve bağlamlarda korunduğunu ve aktarıldığını göstermektedir. Usta-çırak

ilişkisi ya da aile içinde öğretim biçimlerinin yerini “uzaktan” eğitimin aldığı görülmektedir. Ustaların bu öğretme biçimine alışık olmaması geleneğin aktarılmasını zorlaştırmaktadır. Salgın sürecinde uzaktan eğitimler geleneğin sürdürülebilirliğine katkı sağlamaktadır ancak diz dize öğrenmeyle gelişen usta-çırak arasındaki tecrübe aktarımının ve bağının sanal mekânlarda aynı etkiyi yaratmadığı görülmektedir.

NOTLAR

1. UNESCO'nun Covid-19 salgınının kültürel mirasa etkisi için bkz. <https://en.unesco.org/news/unesco-supports-culture-and-heritage-during-covid-19-shutdown>
2. ResiliArt girişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <https://en.unesco.org/news/resiliart-artists-and-creativity-beyond-crisis>
3. “UNESCO Launches Platform on Living Heritage and COVID-19” başlıklı yazıdan yararlanılarak oluşturulan Türkçe metin için bkz. <http://www.unesco.org.tr/Home/AnnouncementDetail/2476>
4. Çin'in yaşayan miras deneyimi için bkz. <https://ich.unesco.org/en/living-heritage-experience-and-covid-19-pandemic-01124?id=00077>
5. Andrea Kitta'nın folklorun tıbbi metaforlarla ilişkisi ve topluluğun katılımına ilişkin analizi için bkz. Kitta, Andrea. “Is Folklore Contagious?”. *The Kiss Of Death Contagion, Contamination and Folklore*. Logan: Utah State University Press, 2019.
6. Çin'in tütsü yapımı işçiliği için bkz. <https://ich.unesco.org/en/living-heritage-experience-and-covid-19-pandemic-01124?id=00236>
7. Lao Demokratik Halk Cumhuriyeti yaşayan miras deneyimi için bkz. <https://ich.unesco.org/en/living-heritage-experience-and-covid-19-pandemic-01124?id=00021>
8. Meksika'nın yaşayan miras deneyimi için bkz. <https://ich.unesco.org/en/living-heritage-experience-and-covid-19-pandemic-01124?id=00227>
9. Folklorun salgının olumsuz etkileriyle başa çıkmadaki rolü için bkz. <https://carterhaughschool.com/folklore-now-um-theres-a-pandemic-going-on-or-how-folklore-will-help-you-weather-the-storm/>
10. Hindistan'ın sanatçılarının koronavirüs salgının yayılmasını önlemek amacıyla yaptığı resimler <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-52464028>
11. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.sabah.com.tr/cumartesi/2020/05/02/evini-atolyeye-maskeleri-tuvaledonusturdu>
12. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.cbc.ca/news/indigenous/indigenous-arts-crafts-mask-coronavirus-1.5541049>
13. Sanatçılar Venuca Evanan, Violeta Quispe Yupari ve annesi Gaudencia Yupari tarafından yapılan maskelere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. <https://ich.unesco.org/en/news/unesco-launches-platform-on-living-heritage-and-the-covid-19-pandemic-13263>
14. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://ich.unesco.org/en/living-heritage-experience-and-covid-19-pandemic-01124?id=00289>
15. Fotoğraf kaynağı için bkz. <https://www.cbc.ca/news/indigenous/indigenous-arts-crafts-mask-coronavirus-1.5541049>
16. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.euronews.com/2020/04/13/vietnamese-designers-put-style-into-coronavirus-face-masks>
17. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.thehindu.com/news/national/other-states/coronavirus-odisha-tribals-take-to-mask-making-for-livelihood/article31666806.ece>
18. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.patheos.com/blogs/foxyfolklorist/folklore-pandemic-and-you/>
19. Ayrıntılı bilgi için bkz. https://en.unesco.org/sites/default/files/issue_5_en_culture_covid-19_tracker-5.pdf
20. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://ich.unesco.org/en/living-heritage-experience-and-covid-19-pandemic-01124?id=00065>
21. Tehditler için bkz. <https://ich.unesco.org/en/dive&display=threat#tabs>
22. Geleneksel Sanatlar Derneği sosyal medya hesabı için bkz. <https://www.facebook.com/gelenekselsanatlar-dernegi/> Somut Olmayan Kültürel Miras Derneği sosyal medya hesabı için bkz. https://www.facebook.com/ankarasokum/?ref=search&_tn_=%2Cd%2CP-R&eid=ARAE6Fv3ZaivhLuzlnd-NuTPsW8isUsR8y9qBdwEfmXu3gKCLPBV37ei3_wxjuBR573ekhEeZoFGb6j98
23. Ayrıntılı bilgi için bkz. https://www.klasiksanatlar.com/icerik/bolum/34/uzaktan_egitim.html
24. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.calligraphy-museum.com/en/calligraphy-school/news/sokolniki-calligraphy-school-invites-you-to-the-pointed-pen-online-course>
25. Ayrıntılı bilgi için bkz. https://en.unesco.org/sites/default/files/issue_1_en_culture_covid-19_tracker.pdf

26. Haberlere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.milliyet.com.tr/eg/focali-kadınlar-ısbirliği-yapti-6201073>; <https://www.sozcu.com.tr/hayatim/yasam-haberleri/gonullu-kadınlar-bulusup-gunde-2-bin-maske-uretiyor/>; <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/03/26/muglada-maske-uretimine-tam-gaz-devam-hedef-100-bin-maske>
27. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://en.unesco.org/creativity/covid-19>
28. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://fr.unesco.org/news/culture-besoin-vital-temps-crise>
29. İş birliğiyle gerçekleştirilen projelerin sayıları her iş birliği kurumun hanesine yazılan grafik oluşturulmuştur.

KAYNAKÇA

- “Artesanos de San Pablo Villa de Mitla Confeccionas Mascarillas Artesanales” <https://ich.unesco.org/en/living-heritage-experience-and-covid-19-pandemic-01124?id=00289> (Erişim Tarihi: 22.06.2020).
- Campbell, Joseph (2013). Kahramanın Sonsuz Yolculuđu, Çev.: S. Gürses, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- “COVID-19 Response” <https://en.unesco.org/creativity/covid-19> (Erişim Tarihi: 22.06.2020).
- “Culture & COVID-19 Impact & Response Tracker” https://en.unesco.org/sites/default/files/issue_5_en_culture_covid-19_tracker-5.pdf (Erişim Tarihi: 08.07.2020).
- https://en.unesco.org/sites/default/files/issue_1_en_culture_covid-19_tracker.pdf (Erişim Tarihi: 08.07.2020).
- “Dive into Intangible Cultural Heritage” <https://ich.unesco.org/en/dive&display=threat#tabs> (Erişim Tarihi: 08.07.2020).
- “Earthenware Pottery and Dikopelo Folk Music in Botswana” <https://ich.unesco.org/en/living-heritage-experience-and-covid-19-pandemic-01124?id=00023> (Erişim Tarihi: 13.07.2020).
- “Effigies to ward off COVID-19 in Laos” <https://ich.unesco.org/en/living-heritage-experience-and-covid-19-pandemic-01124?id=00021> (Erişim Tarihi: 02.07.2020).
- “Evini Atölyeye Maskeleri Tuvale Dönüştürdü” <https://www.sabah.com.tr/cumartesi/2020/05/02/evini-atolyeye-maskeleri-tuvale-donusturdu> (Erişim Tarihi: 15.07.2020).
- “Foçalı Kadınlar İşbirliği Yaptı” <https://www.milliyet.com.tr/eg/focali-kadınlar-ısbirliği-yapti-6201073> (Erişim Tarihi: 15.07.2020).
- “Folklore? Now? Um, There’s a Pandemic Going On? : or, How Folklore Will Help You Weather The Storm” <https://carterhaughschool.com/folklore-now-um-theres-a-pandemic-going-on-or-how-folklore-will-help-you-weather-the-storm/> (Erişim Tarihi: 02.07.2020).
- “Folklore, Pandemic and You” <https://www.patheos.com/blogs/foxyfolklorist/folklore-pandemic-and-you/> (Erişim Tarihi: 12.08.2020).
- “Gods in Face Masks: India’s Folk Artists Take on Covid-19” <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-52464028> (Erişim Tarihi: 12.08.2020).
- <https://www.calligraphy-museum.com/en/calligraphyschool/news/sokolniki-calligraphy-school-invites-you-to-the-pointed-pen-online-course> (Erişim Tarihi: 12.08.2020).
- https://www.facebook.com/ankarasokum/?ref=search&_tn_=%2Cd%2CP-R&eid=ARAE6Fv3ZaivhLuz-IndNuTPsW8isUsR8y9qBdwEfmXu3gKCLPBV37ei3_wxjuBR573ekhEeZoFGb6j98 (Erişim Tarihi: 12.08.2020).
- <https://www.facebook.com/gelenekselsanatlardernegi/> (Erişim Tarihi: 10.07.2020).
- https://www.klasiksanatlar.com/icerik/bolum/34/uzaktan_egitim.html (Erişim Tarihi: 10.09.2020).
- <https://www.sozcu.com.tr/hayatim/yasam-haberleri/gonullu-kadınlar-bulusup-gunde-2-bin-maske-uretiyor/> (Erişim Tarihi: 15.07.2020).
- “Impact on Crafts and Festivals in Poland” <https://ich.unesco.org/en/living-heritage-experience-and-covid-19-pandemic-01124?id=00065> (Erişim Tarihi: 08.07.2020).
- Kitta, Andrea (2019). *The Kiss of Death Contagion, Contamination and Folklore*. Logan: Utah State University Press.
- “La culture, un besoin vital en temps de crise” <https://fr.unesco.org/news/culture-besoin-vital-temps-crise> (Erişim Tarihi: 22.06.2020).
- “Mugla’da Maske Üretimine Tam Gaz Devam: Hedef 100 Bin Maske” <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/03/26/muglada-maske-uretimine-tam-gaz-devam-hedef-100-bin-maske> (Erişim Tarihi: 15.07.2020).
- “Odisha Tribals Take to Mask Making for Livelihood” <https://www.thehindu.com/news/national/other-states/coronavirus-odisha-tribals-take-to-mask-making-for-livelihood/article31666806.ece> (Erişim Tarihi: 15.07.2020).
- “Realización de Urnas Funerarias Artesanales” <https://ich.unesco.org/en/living-heritage-experience-and-covid-19-pandemic-01124?id=00227> (Erişim Tarihi: 02.07.2020).

- “ResiliArt Artists and Creativity beyond Crisis” <https://en.unesco.org/news/resiliart-artists-and-creativity-beyond-crisis> (Erişim Tarihi: 29.06.2020).
- “Shui Ethnic Horsetail Embroidery from Guizhou Province, China” <https://ich.unesco.org/en/living-heritage-experience-and-covid-19-pandemic-01124?id=00077> (Erişim Tarihi: 02.07.2020).
- “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi” Millî Folklor 65 (Bahar 2005): 163-171.
- “The Craftmanship of Chinese Traditional Incense Making” <https://ich.unesco.org/en/living-heritage-experience-and-covid-19-pandemic-01124?id=00236> (Erişim Tarihi: 02.07.2020).
- Tomilova, Maria (2020). “Lessons from the Pandemic: What Difficulties We Encountered and What Use Calligraphers Found in Self-Isolation” *Calligrapher*, No:3, s. 2-7.
- “Traditional Crafters Indigenizing Face Masks during COVID-19 Pandemic” <https://www.cbc.ca/news/indigenous/indigenous-arts-crafts-mask-coronavirus-1.5541049> (Erişim Tarihi: 15.07.2020).
- “UNESCO Launches Platform on Living Heritage and the COVID-19 Pandemic” <https://ich.unesco.org/en/news/unesco-launches-platform-on-living-heritage-and-the-covid-19-pandemic-13263> (Erişim Tarihi: 15.07.2020).
- “UNESCO Supports Culture and Heritage during COVID-19 Shutdown” <https://en.unesco.org/news/unesco-supports-culture-and-heritage-during-covid-19-shutdown> (Erişim Tarihi: 29.06.2020).
- “Vietnamese Designers put Style into Coronavirus Face Masks” <https://www.euronews.com/2020/04/13/vietnamese-designers-put-style-into-coronavirus-face-masks> (Erişim Tarihi: 15.07.2020).